

עבודה סמינריונית בנושא:

קרב מכמש

עבודת זו מוגשת במסגרת סמינריון 'הקרב הקדום'

פרופסור אהרן מאיר

מגיש: דביר רביב

יג בתשרי תש"ע, 1 באוקטובר 2009

תוכן עניינים

1. מבוא.....3
2. רקע גיאוגרפי – גיאולוגיה, טופוגרפיה, דרכים, אקלים.....3
3. רקע היסטורי.....8
4. מרכיבי הקרב – כוחות, נשק, פיקוד ושליטה.....10
5. מהלכי הקרב ותוצאותיו.....12
6. הממצא הארכיאולוגי.....22
7. סיכום ומסקנות.....27
8. ביבליוגרפיה.....28

1. מבוא

בחרתי בקרב מכמש כנושא לעבודתי, מכיוון שקרב זה הינו אחד הסיפורים המקראיים המרתקים ביותר מבחינת יכולת הבנת התרחשות האירועים בשטח. לאורך שני פרקים (שמואל א' פרקים יג-יד) שזורים תיאורים גיאוגרפיים מאלפים, אשר קריאתם בשטח מאפשרת לנו לחיות ממש את הסיפור המקראי. תחילה ננסה להבין את מאפייניו הפיזיים של מרחב הלחימה – מבנה השטח, דרכים, אקלים ועוד. לאחר מכן ננסה לשרטט בצורה מפורטת את הרקע ההיסטורי שהוביל בסופו של דבר להתייצבות הכוחות בשדה הקרב. תוך כדי כך נבחן את מפת ההתיישבות והשליטה הצבאית במרחב הלחימה בתקופה הנידונה. לאחר הרקע ההיסטורי נעמוד על מרכיבי הקרב – נבחן את מרכיבי הצבאות הישראלי והפלשתי – ארגון, פיקוד ושליטה, נשק ועוד. לאחר מכן ניגש לתיאור מהלכי הקרב ותוצאותיו. מכיוון שקרב מכמש מתואר במקרא בלבד, הדרך בה נבחן את הדברים תהיה שילוב של בחינת התיאור המקראי על נוסחיו השונים (המסורה ותרגום השבעים) והממצא הארכיאולוגי. בכדי לקבל תמונה כמה שיותר מלאה – ננסה לבחון את הממצא הארכיאולוגי מכמה היבטים ותחומים. לשם כך נייחד פרק נוסף לבחינת הממצא הארכיאולוגי. בצורה כזו ננסה ליצור תמונה מלאה ומקיפה שתסייע לנו להבין את הקרב בצורה המיטבית.

2. רקע גיאוגרפי

המרחב בו התרחש הקרב משתרע על פני רצועה צרה לרוחבה של שדרת ההר המרכזי – מעמק איילון והשפלה במערב, עד לבקעת יריחו במזרח. רובו הגדול של השטח מצוי בתחום נחלתו של שבט בנימין. למעשה, רוב הקרב התרחש בחלקה המזרחי של רצועה זו. בסקירת התנאים הפיזיים (מסלע, דרכים, אקלים) ותפרוסת היישוב – נתמקד במרחב זה, שלשם השפה המשותפת נכנה אותו – מדבר בנימין.

1.2 גיאולוגיה

היות והטופוגרפיה של המרחב נגזרת מהגיאולוגיה שלו, נבין תחילה את מבנהו הגיאולוגי של המרחב. האזור בו אנו עוסקים מצוי במרכז שדרת ההר המרכזי של ארץ ישראל. שדרה זו בנויה ממערכת של קמרים וקערים שכיוונם הכללי הוא צפון-צפון-מזרח – דרום-דרום-מערב. המרחב בו אנו עוסקים משתרע על פני רצועת רוחב צרה במרכזו של קמר רמאללה (רצועה שנמשכת מהשפלה במערב ועד לבקעת יריחו במזרח). בחתך הרוחב של הקמר בולטת אסימטריה חריפה: אגפו המערבי נוטה חדות אל גבעות השפלה ומישור החוף. נטייה זו מגיעה לשיאה באזור מעלה בית חורון, אך היא מתמתנת בהדרגה ככל שעולים צפונה. גבו

של הקמר נוטה לעומת זאת, מזרחה, בזווית מתונה ביותר. נטייה מתונה זו היא המשווה לגב הרי בית אל אופי במתי ולעיתים אפילו מפולס. הנטייה של האגף המזרחי לעומת זאת, מחריפה והולכת, ככל שהקמר משתפל כלפי בקעת יריחו (מרקוס, 1991: 40).

1.1.2 מסלע

בתחום מדבר בנימין, נחשפות שכבות גיאולוגיות צעירות יחסית מתקופת הקרטיקון ומגיל הסנון. מעיון במפה גיאולוגית עולה כי, ישנן שתי תצורות מרכזיות אשר נחשפות באזור זה – תצורת ביענה השייכת לחבורת יהודה ותצורת מנוחה השייכת לחבורת הר הצופים (מפה גיאולוגית, רמאללה, 1:50000, שכנאי). תצורת ביענה בנויה מסלע גיר קשה. תכונות המסלע יוצרות נוף של טרשים, מצוקים ומערות. רישומה של תצורת ביענה בנוף הינו בולט וברור – קו מצוק זקוף למדי בגובה של כמה עשרות מטרים (!). התצורה השנייה אשר נחשפת באזור הינה תצורת מנוחה. תצורה זו בנויה ברובה מסלעי קרטון רך ובחלקה מסלעי צור קשה. תכונות המסלע יוצרות נוף מתון של גבעות עגולות ובהירות, ביניהם גבעות משאר. מסלע הקרטון הינו רך ועל כן מרובות בו החציבות המלאכותיות.

2.2 טופוגרפיה

כפי שראינו לעיל, המרחב בו אנו עוסקים משתרע על פני רצועה צרה לרוחב מרכזה של שדרת ההר המרכזי. בחתך הרוחב של האזור, קיימת אסימטריה טופוגרפית חריפה, הנגזרת מן המבנה הגיאולוגי של קמר רמאללה. בחתך רוחב זה בולטים שלושה פרטים עיקריים: מתלול חריף ביותר באגף המערבי של הרי בית אל, במה רחבה ומתונה למדי בגב ההר, ומדרגה תלולה יחסית באגף המזרחי לעבר המדבר.

גם כאן נתמקד במרחב אשר נערך בו רובו המכריע של הקרב – מדבר בנימין. אזור זה בנוי שלוחות צרות וארוכות המשתפלות מקו פרשת המים (באזור נווה יעקב – רמאללה – בית אל) בתלילות יחסית כלפי מזרח (השלוחות בנויות לרוב קרטון מתצורת מנוחה). עם ההתקדמות מזרחה נעשות השלוחות תלולות וברורות יותר. בין השלוחות מתחתרים ערוצים עמוקים באותו כיוון. ערוצים אלו מתאפיינים בנוף קניוני, מצוקים גדולים ובמערות רבות המצויות בהם (תצורת ביענה). מבנה זה יוצר נוף קשה למעבר, המכתיב את מהלכן הברור של הדרכים המרכזיות באזור, כפי שנראה להלן.

3.2 דרכים

תשתית הדרכים המרכזיות בדרום השומרון ובצפון יהודה החלה, כפי הנראה, בתקופת הברונזה הקדומה (שיאון, תש"ס: 22). תואי הדרכים הוכתבו בעיקר על ידי המבנה

הטופוגראפי, מקורות מים ומרכזי יישוב. המרחב בו אנו עוסקים (מדבר בנימין), הינו אזור מעבר מבמת ההר אל בקעת יריחו, לפיכך חוצות אותו דרכים רבות, המקשרות בין שני האזורים האלה. כפי שראינו לעיל, המבנה הטופוגרפי של המרחב הכתיב את מהלכן הברור של דרכי הרחב. המבנה הטופוגראפי מאפשר מעבר נוח יחסית בכיוון מזרח מערב על בסיס השלוחות המשתפלות מזרחה. למעשה, במרחב הנידון עוברות שלוש דרכי רחב מרכזיות. על פי ממצאי סקר בנימין, שנערך בשנות ה-80 בראשותו של יצחק מגן, ראשית השימוש בדרכים הללו הייתה בתקופת הברזל ב' (מגן, 1993: 274-275). מלבד שלוש דרכי הרחב המצויות במרחב הנידון (מדבר בנימין), ישנה דרך רחב נוספת המצויה ממערב למרחב זה, אשר רלוונטית למרחב הלחימה ושהייתה קיימת אף היא בתקופת המקרא. בנוסף, מצויות במרחב שתי דרכי אורך מרכזיות, שכפי שנראה להלן, גם דרכים אלו היו קיימות בתקופת המקרא. להלן נסקור את הדרכים הקדומות העיקריות הקיימות במרחב הנידון.

1.3.2 דרכי רחב

טריק אבו הינדי – ראשיתה של הדרך בבית אל (הכפר ביתין) ממנה היא נמשכת מזרחה, ועוברת באתרים הבאים: הכפר דיר דבון, חורבת כפר נתה, מצד מכמש, היישוב מעלה מכמש, היא חוצה את כביש אלון מדרום לראס א-טוויל ויורדת לעבר ואדי מחמסה, עוברת על פני המצודה הברזלית שבחורבת שילחה, ומשם היא ממשיכה מזרחה, דרך המדבר, בירידה מתונה לאורך ואדי אל מפג'ר. בקטע האחרון, לפני בקעת יריחו, חולשים עליה שני מבצרים מימי בית שני: דוק-דגון מצפון ונוסייב אל-אושירה מדרום. לאורך הדרך הזו נסקרו 10 אתרים וכמה בורות מים. הממצא הקראמי מעיד, כי ראשית השימוש בדרך הייתה בתקופת הברזל ב' (מגן, 1993: 274).

יש לציין, כי קיימת דרך נוספת אשר יוצאת מהכפר מח'מס ומתחברת לטריק אבו הינדי בסמוך לחורבת שילחה. בקטע זה של הדרך מצויים שני אתרים: חורבת קרין, שבה נתגלתה תחנת דרכים גדולה מן התקופה הרומית-ביזאנטית, וחורבת א-דורה, אתר מבוצר מתקופת הברזל א'. ייתכן כי בסעיף זה ולא בנתיב המתחיל בבית אל, עבר התוואי העיקרי (מזר, עמית ואילן, תשמ"ד).

"הדרך הצפונית" – דרך זו מתמשכת במקביל לטריק אבו הינדי ומצפון לה. היא יוצאת ממצד מכמש מזרחה, חוצה את כביש אלון ממזרח ליישוב מעלה מכמש, עוברת בסמוך למצפה דני, וממשיכה לאורך קו פרשת המים בין ואדי אל מכוך בצפון ובין ואדי אבו אל פיד בדרום. לקראת סופה היא מתפצלת לשלושה סעיפים היורדים אל בקעת יריחו. לאורך הדרך מצויים למעלה מ-20 אתרים, ולפי הממצא בהם נראה, שראשית השימוש בה הייתה בתקופת הברזל ב' (מגן, 1993: 274).

חוקרים רבים קושרים את אחת משתי הדרכים הנ"ל, עם "דרך הגבול" הנזכרת בתיאור המקראי של קרב מכמש (שמ"א יג, יח).¹ ייתכן כי המונח "דרך הגבול" מוסב על תוואי המסמן את קו הגבול בין שבט בנימין לשבט אפרים, שהפך לימים לגבול שבין ממלכת יהודה לממלכת ישראל (קלאי, תשכ"ז: 112; מזר, עמית ואילן, תשמ"ד: 237).

טריק אבו ג'ורג' – דרך זו יורדת מאזור רכס בעל חצור, עפרה (הכפר א-טייבה) לעבר יריחו. במערך הדרכים הרומיות הייתה דרך זו המשך הדרך שבין אנטיפטריס לגופנא. מיריחו המשיכה הדרך אל דרך המלך שעל במת עבר הירדן (רול, תשל"ו: 38-50). למעשה דרך זו עוברת על גבי קו פרשת המים בין ואדי ווחיתה בצפון וואדי אל מכור בדרום. לאורך הדרך נסקרו 14 אתרים, מהם 4 שנמצאו בהם שרידים מתקופת הברזל ב'. על כן, נראה כי ראשית השימוש בתוואי הייתה בתקופת הברזל ב' (מגן, 1993: 275).

חוקרים שונים קושרים את הדרך הזו עם "דרך המדבר", הנזכרת בתיאור המקראי של מלחמת יהושע בעי (יהושע ח, טו).²

ייתכן, כי "דרך המדבר" המופיעה בתיאור נתיב בריחתם של אנשי בנימין מפני אנשי ישראל בפרשת פילגש בגבעה (שופטים כ, מב), קשורה אף היא לאחת הדרכים הנ"ל.

מעלה בית חורון – דרך רוחב מרכזית ביותר, המקשרת בין השפלה מזה ובין ההר ומרחב ירושלים מזה. במקרא מכונה דרך זו "מעלה בית חורון" או "מורד בית חורון". בתקופה הנידונה, לפני עליית קרנה של ירושלים, נמשכה הדרך ממעלה בית חורון ישר מזרחה, מגבעון אל הרמה, שם נפגשת עם מסילת ההר ומשם אל מעבר מכמש, שם נפגשה עם הדרך האלכסונית (להלן). מרכזיותה של דרך זו בתקופת המקרא באה לידי ביטוי בסיפורים רבים במקרא, בין השאר מביצורן של בית חורון עליון ובית חורון תחתון בימי המלך שלמה (מלכים א ט, יז; דברי הימים ב ח, ה). בתקופה הרומית נסללה דרך זו לראשונה (רול, 1987: 122-123). כיום עובר כביש 443 בסמוך לתוואי הדרך המקראית.

2.3.2 דרכי אורך

מסילת ההר – דרך האורך הארצית המרכזית, שמתמשכת לאורך שדרת ההר המרכזי מדרום לצפון. בקטע שבין חברון לבית אל נמשכה דרך זו לאורך קו פרשת המים, בקירוב. הערים הראשיות שבהן שכנו ליד דרך זו או בקרבתה – דביר, חברון, בית לחם, ירושלים,

¹ ראה למשל קלאי תשכ"ה; אהרוני 1964, מפה מס' 88; גרסיאל תש"ם: 26

² ראה למשל מזר, עמית ואילן תשמ"ד

תל א-נצבה, רמה, בית אל, שכם ועוד. לאורך קו זה מהלכת הדרך הראשית בהר מימי קדם ועד ימינו. במקרא מכונה הקטע הצפוני של דרך זו – "המסילה העולה מבית אל שכמה".

דרך המלך הישראלית – דרך זו חיברה באלכסון בין שני המרכזים של התקופה הישראלית – מחניים ועמק סוכות מכאן וירושלים והר יהודה מכאן. חשיבותם של שני הגושים הללו כאזורים המרכזיים בארץ היא תולדה של מציאות היסטורית (מדינית – יישובית), אשר נולדה בתקופה הישראלית ונסתיימה עם חורבן ישראל ויהודה. על כן לא היה צורך בדרך מרכזית המקשרת ביניהם אלא בתקופה הישראלית, לא לפני ולא לאחריה. על קיומה של דרך זו ניתן ללמוד הן מהמקרא והן מתיאור מסע שישק (אליצור, 1992: 124-119). בשנת 1985 דיווח לראשונה יואל אליצור על שרידים של דרך זו באזור שבין גבע ומכמש (אליצור, תשמ"ה: 71-76). כמו כן, ידועים שרידים שונים של דרכים ומצדים במרחב בנימין ואפרים ובפרט באזורי גבעית, מעלה אפרים ופצאל, אותם הציע אליצור לקשור גם כן לדרך זו (אליצור, 1992: 116 וביבליוגרפיה שם). דרך זו חצתה את נחל מכמש (ואדי סווינית) במעבר הכרחי המכונה במקרא – מעברה או מעבר מכמש.

3.3.2 מעבר מכמש

מעבר זה נקרא על כך על שם קרבתו ליישוב הישראלי 'מכמש' (המזוהה בח' חרה אל פוקא שבתחומי הכפר הערבי מחמס). מעבר מכמש הינו "מעבר הכרחי" – הדרך המרכזית שהובילה מעמק סוכות לירושלים, חוצה בקטע זה את ערוצו העמוק של נחל מכמש. בין עמקו הגדול של נחל מכמש עליון (וואדי שיבן) במערב ובין הקניון הגדול של נחל מכמש ממזרח ישנו קטע נחל של כשני ק"מ, אותו ניתן לחצות בנוחות יחסית. יש לציין, כי גם כיום עובר ציר 60 החדש (עוקף רמאללה) באזור זה (כק"מ וחצי ממערב למקום חציית הדרך המקראית). בנוסף להיותו מעבר הכרחי, דומה מעבר מכמש למחלף ענק – מן "צומת מורשה" של המרחב בתקופת המקרא, ממנו יוצאות מספר דרכים: האחת יוצאת צפון-צפון-מזרח ולאחר כק"מ ישנו פיצול: צפון-מזרח ל"דרך מדבר גבעון" וצפונה ל"דרך עפרה", השנייה יוצאת צפון-מערב לחורבת א-תל ולבית אל, השלישית יוצאת דרום-מערב לגבע בנימין (ג'בע) ומשם ישנו פיצול – דרומה ל"דרך אפרתה" לעזמות (חיזמא) ולענתות (ענתא) ודרום-מערב לרמה (א-רם) ומשם מערבה ל"דרך בית חורון" והרביעית יוצאת מזרחה ל-"דרך הגבול" (לחורבת שילחה; בהמשכה נקראת כיום 'טריק אבו הינדי'). למעשה מעבר מכמש הינו מעבר הכרחי כפול. שתי דרכים מרכזיות עוברות דרכו – האחת דרך האורך האלכסונית והשנייה דרך הרחב הבאה מ"מעלה בית חורון" ויורדת מזרחה ב"דרך הגבול".

4.2 אקלים

המרחב בו אנו עוסקים (מדבר בנימין) מצוי ממזרח לקו פרשת המים הארצי. לכן, בדומה למדבר יהודה המצוי מדרום לו ומדבר שומרון המצוי מצפון לו, הוא מוגדר כ-מדבר בצל גשם. מבחינה גיאוגרפית-היסטורית ניתן אולי לכנות את האזור הנדון בשם "מדבר בנימין" או "מדבר בית-און" (יהושע יח, יב).³ שאלת הגדרתו של האזור כמדבר שנויה במחלוקת. במקרא "מדבר" הוא אזור מרעה בו מדברים את הצאן. עם זאת, נראה כי הן במקרא והן במקורות מאוחרים יותר, הגדרת מדבר היא תפקודית, כלומר, היא משקפת יותר את אופן השימוש הכלכלי באזור מאשר את אופיו האקלימי (מגן, 1993: 270). ההגדרה המדעית המקובלת של מדבר היא אזור שבו המשקעים השנתיים לא עולים על 200-250 מ"מ, בממוצע. בתחום זה נמצא חלקו המזרחי של המרחב הנידון – ממזרח לרצועה שבין קווי האורך 185-187. ראוי להדגיש כי מקומה של רצועה זו איננו קבוע והוא משתנה בשנים שחונות או ברוכות. על פי ההגדרה המדעית המקובלת, ניתן לחלק את המרחב בו אנו עוסקים לרצועה מערבית של ספר מדבר ורצועה מזרחית של מדבר. בין שתי הרצועות הללו קיימים הבדלים יישוביים משמעותיים – בעוד שברצועת ספר המדבר נמצאים רוב היישובים מכל התקופות, בורות המים, שטחי החקלאות והמתקנים החקלאיים, בתחום רצועת המדבר קיימים בעיקר מבנים בודדים, מצדים, מבני קבורה, גלי אבנים ואתרי חנייה לאורך הדרכים (מגן, 1993: 272-273).

מרחב הלחימה משתרע בעיקר ברצועת ספר המדבר המערבית. היות וגם מרחב זה מצוי בצל גשם, האקלים בו יחסית שחון ובעל אופי מדברי. מנשה הראל העלה את ההשערה כי המערכה במכמש התנהלה בימות הקיץ, לפי יערת הדבש שמצא יהונתן בשדה (הראל, 1980: 82). תמונת מצב זו עשויה לשמש אותנו בהמשך הדברים.

3. רקע היסטורי

1.3 כללי

המאורע שהביא לידי השתלטות הפלשתים על חבל ההר המרכזי, היה המערכה באבן העזר (שמואל א' ד), מערכה שהביאה בסופה לחדירת הפלשתים אל פנים הארץ, כיבוש שילה והחרבת המרכז הדתי-לאומי של שבטי ישראל. אמנם ספר שמואל אינו מצוין במפורש תוצאות מעין אלו, אך הממצא הארכיאולוגי מלמד ששילה נחרבה בשרפה עזה (Kjaer, 1929: 104-109) ולמעשה גם במקרא ניתן למצוא הדים למאורע זה (ירמיה ז, יב-יד; כו, ו-ו).

³ ראה אילן תש"ל: 173-175; עמית, אילן ומזר תשמ"ג: 225, 230

ט ; תהילים עח, ס). בנוסף, נראה כי על פי הסקרים הארכיאולוגיים, חל תהליך של נטישת אתרים במרחב דרום הר אפרים ובנימין, לפני שלהי תקופת הברזל א', הקשור מן הסתם במאורעות שליוו את המאבק עם הפלשתים במחצית השנייה של המאה הי"א לפנה"ס (מגן, 1993: 26). מעתה פשטו הפלשתים על פני ארץ ישראל המערבית ונראה כי אף בית שאן ומגידו הפכו לערי שלטון פלשתי. במחצית השנייה של המאה הי"א לפני סה"נ הגיעו, אפוא, הפלשתים לשיא התפשטותם והשתלטו על מרבית ארץ ישראל המערבית בנצלם את נטיות הפירוד בין שבטי ישראל ואת החלשת כוחם עקב מלחמותיהם עם הכנענים בתוך הארץ, והשכנים שוסי המדבר בספר (מזר, 1973: 129).

דומה שמגמתם העיקרית של הפלשתים במלחמותיהם הייתה פגיעה במרכזים הישראליים – מרכזי המנהל והפולחן – שילה, גבעת שאול, בית צור, בית לחם ובימי דויד אף ירושלים. מ' הראל טען כי עיקר שאיפתם של הפלשתים היה להשתלט על מכרות הברזל שבנחל יבוק, כיוון שהמערכות המכריעות של הפלשתים היו על אתרים ומשלטים, ששלטו על נתיבי התעבורה המובילים לנחל יבוק: שילה, מכמש ויזרעאל (הראל, 1980: 90). המובלעת הנכרית באזור ירושלים וערי החווים שבמערב ארץ בנימין, סייעו בוודאי בידי הפלשתים, ולא ייפלא אפוא, שארץ בנימין, שהייתה במרכז לחצם של הפלשתים, שימשה מרכז להתעוררות החדשה נגדם.

בצד הישראלי, ערב המלכתו של שאול נאנק העם תחת לחצם של הפלשתים. על פי המקרא (לכאורה), אנו למדים כי הלחץ היה כה כבד עד שהפלשתים מנעו מהישראלים מלעסוק במלאכת חרושת הברזל, ששימשה הן לחישול כלי מלחמה והן לעשיית כלי עבודה חקלאיים. ראשית פעולתו של שאול הייתה דווקא המערכה לעזרת תושבי יבש גלעד מידי העמונים. לאחר ניצחונו בקרב מול העמונים, התחזק מעמדו של שאול בקרב העם, ומעתה הכיר בו כל העם ללא עוררין כמלך ישראל (שמאל א' י, ח, יז-כז ; יא, יב-טו). עתה החל שאול בארגון צבא קבע שיעמוד לישראל בפני צריו. נראה כי כבר בראשית מלכותו תכנן שאול את הדיפת הפלשתים מתחום ישראל. זמן לא רב לאחר שהתבסס במלכותו וארגן את צבאו החליט שאול להתגרות בפלשתים וליזום מערכה כנגדם.

2.3 ההתיישבות הישראלית במרחב שדה הקרב

בתקופת המקרא ובפרט בשלהי תקופת ההתנחלות (ברזל א'), היה איזור מזרח בנימין מיושב בצפיפות רבה ביישובים ישראלים, והיווה למעשה את מרכז הכובד של ארץ בנימין. על פי המקרא, באזור זה המצומצם בשטח ודל בפוטנציאל חקלאי, שכנו: רמון, מכמש, מגרון, עפרה, גבע, בת גלים, ליש, ענתות, מדמנה, גבים, בחורים (היא כנראה עלמת-עלמית), עזמות והפרה. להם ניתן להוסיף יישובים אשר שכנו באזור קו פרשת המים: צמרים, בית אל,

כפר העמונה, רמה, בארות ומצפה. תמונה דומה עולה מתוך הסקרים הארכיאולוגיים. בסקר בנימין למשל אותרו במרחב הנידון (במרחב שבין בית אל – רימונים בצפון והגבעה הצרפתית – מצפה יריחו בדרום) למעלה מ-30 אתרי יישוב מתקופת הברזל א' (מגן, 1993: 448).

ריבוי האתרים לאורך הדרכים

מעיון בתפרוסת האתרים במרחב הנידון, ניתן להבחין בכך שרוב האתרים מרוכזים לאורך שתי דרכי האורך המרכזיות – מסילת ההר ודרך המלך הישראלית. ריכוז זה יכול ללמדנו על מרכזיותן של שתי דרכים אלו, בתקופת המקרא.

בנוסף, ריבוי האתרים לאורך דרכי הרוחב מלמד על חשיבותן של דרכים אלו בקשרן את הר בית אל עם בקעת יריחו – שני מרכזים יישוביים חשובים בתקופת המקרא. כפי שראינו לעיל, האתרים שלאורך הדרכים מלמדים שראשית שימושן בתקופת הברזל, וייתכן שאז גם הוחל בסלילתן (מגן, 1993: 275).

3.3 היאחזויות הפלשתים בהר המרכזי

מדברי המקרא עולה כי בתקופתם של שאול ודוד הושיבו הפלשתים חיילות מצב בגבע (להלן), בגבעת האלוקים היא גבעת שאול (שמואל א' י, ה; יג, ג) ובבית לחם (שמואל ב' כג, יד). מהממצא הארכיאולוגי עולה תמונה לפיה הושיבו הפלשתים כוחות צבא באתרי מפתח ברחבי ההר המרכזי. בגבעת שאול (תל אל פול) נתגלו שרידי מצודה מן המחצית השנייה של המאה ה-י"א לפנה"ס, אשר לדעת חלק מן החוקרים נבנתה על ידי הפלשתים (לאפ, 1992: 1307-1308). קראמיקה פלשתית נתגלתה בשלושה אתרים בהר: בית אל, בית צור, ובתל א-נצבה (דותן, תשכ"ז: 40, 44). מעניין לציין, ששלושת האתרים הינם אתרי מפתח השוכנים בסמוך לצמתי דרכים מרכזיות.

4. מרכיבי הקרב – ארגון, כלי נשק, פיקוד ושליטה

1.4 הצבא הישראלי

1.1.4 הרכב, ארגון

כפי שראינו לעיל, אחת התוצאות העיקריות של המלכת שאול הייתה התחלת ארגון צבא קבע. בתחילה היו אולי תחת פיקודו של שאול רק חיל קטן של מתנדבים (שמואל א' י, כו), אולם במשך הזמן הרחיב את שורות צבא הקבע על ידי לוחמים נבחרים: "כל איש גיבור וכן חיל" (שם יד, נב). הוא בחר, כיסוד לצבא שעתיד היה להלחם נגד הפלשתים, בשלושת

אלפים איש מישראל. את יתר העם, שעסקו בעיסוקיהם הרגילים, ניתן היה להזעיק בשעת סכנה (שם יג, ב-ג ; טו, ד).

2.1.4 כלי נשק

צבא שאול, שנלחם במערכה של מעטים נגד רבים, היה גם דל בנשק וציוד וחסר לחלוטין רכב ופרשים. על דלות נשקו של צבא שאול, נאמר במקרא "והיה ביום מלחמת ולא נמצא חרב וחנית ביד כל העם אשר את שאול ויונתן ותמצא לשאול וליונתן בנו" (שם יג, כב). תמונה דומה ניתן לראות בקרב דוד וגוליית, שאירע כמה שנים לאחר מכן – כלי הנשק שהיו בידי הצבא הישראלי הם פגיונות, מקלות ואבני קלע (שם יז, ה-ז). בנוסף, נראה כי לצבא הישראלי היו: קשתות וחצים וקלעי אבן, שרבים מבני בנימין נודעו ביכולתם המופלאה להשתמש בהם (למשל שופטים כ, טז ; דברי הימים א' יב, ב).

3.1.4 עקרונות מלחמה

בתיאור קרב מכמש, ניתן להבחין במספר עקרונות מלחמה, בהם משתמש הצבא הישראלי במהלך הקרב. לשם השפה המשותפת נשתמש בשמות עקרונות המלחמה המנחים את צה"ל כיום. עם תחילת הקרב, שאול מפצל את כוחותיו סביב מעבר מכמש ובכך מביא לידי ביטוי את עקרון מיצוי הכוח. במהלך הלחימה אנו קוראים על כוחות תצפית (הצופים אשר לשאול), ובכך בא לידי ביטוי עקרון האבטחה. בהכאתו של יונתן את נציב פלשתים אשר בגבע, בא לידי ביטוי עקרון היזמה וההתקפיות. לאחר ששאול מקבל דיווח מכוחות התצפית על הבהלה בקרב הצד הפלשתי הוא איננו מתמהמה ויוצא לחסום ולרדוף אחר הפלשתים. בכך מביא שאול לידי ביטוי את עקרון הרציפות וההמשכיות (ניצול הצלחה).

2.4 הצבא הפלשתי

הפלשתים שכנו במישור הרחב של הארץ, הנוח למעבר מרכבות ובחבל המרוחק מן ההרים. צבאותיהם חלשו על דרכי המסחר החשובות בדרום הארץ ובמרכז, המקשרות את ערי ההר עם ערי הנמל ובייחוד על המסילה הראשית המובילה ממצרים לארץ ישראל המכונה במקרא 'דרך ארץ פלשתים'.

1.2.4 הרכב, ארגון וכלי נשק

על פי התיאור המקראי, הצבא הפלשתי היה מאורגן היטב. כל סרן היה מפקד על חילותיו בעזרת שרים. לשירות הצבא עמדו גם גדודי עזר עבריים (שמ"א יד, כא). בנוסף, היה לצבא הפלשתי כוח מחץ שכלל חיל רכב (שם יג, ה ; שמ"ב א, ו), הוא כנראה "המשחית" (שם יג, יז) – חיל עונשים הנשלח לכל מקום ששם האיכרים המשועבדים מתמרדים. היו כמובן חילות

מצב שישבו במצודות כמו זו בתל אל פול. מזר אף טען כי הפלשתים הם שהנהיגו בארץ טיפוס חדש של מצודות – מבנה מלבני בעל חומת סוגרים, המוגן על ידי מגדלים מרובעים (מזר, 1973: 131 הערה 17).

המקור המרכזי שניתן לבסס עליו את תיאור הצבא הפלשתי, כלי הנשק שלו וצורת לחימתו הם התבליטים של רעמסס השלישי, שעיתרו את קירות המקדש שלו במדינת הבו. תבליטים אלו מתארים במפורט את מלחמותיו בגויי הים, בלוביים ובכמה מערי כנען. חלק חשוב מהתבליטים מוקדש לתיאור ניצחונותיו על גויי הים, בשני קרבות גדולים, האחד ביבשה והשני בים סמוך לחוף. מתוך תיאורים אלו ניתן לנסות לשחזר את הצבא הפלשתי ולחימתו בקרב היבשה. מתוך התבליטים של רעמסס השלישי עולה כי, בקרב היבשתי השתתפו כוחות רגלים ורכב כאחד. חיל גויי הים הורכב כולו מלוחמים בעלי "קובעי נוצות", שעיקרם היו בוודאי הפלשתים. החיל הפלשתי הורכב משלושה חלקים עיקריים: חיל מרכבות, חיל רגלים ובלתי לוחמים. בדרך כלל מעניין לציין, שכל החיל הפלשתי אינו מזוין בקשתות, ונשקו העיקרי הוא הרומח והחרב הישרה והארוכה. המרכבה הפלשתית, אינה שונה בעיקרה ממרכבת צבאות אסיה או מצרים. היא רתומה לשני סוסים ונתונה על שני גלגלים בעלי שישה חיבורים כל אחד. לעומת זאת מעניינת ביותר העובדה, שצוות הלוחמים מורכב משלושה לוחמים ולא משניים, בדומה לצוות הלוחמים על גבי מרכבות החתים ובני בריתם בקרב קדש. יתר על כן, בדומה לחיל החתים, אף כאן הלוחמים מזוינים ברמחים ולא בקשתות, אף כי בציוד הצמוד למרכבה עצמה, מצויה אף הקשת כנשקו של הרכב. כל אחד מלוחמי המרכבות מזוין בשני רמחים ארוכים, בדומה לחיל הרגלים. עובדה זו מעידה כי רמחים אלו נועדו אף להטלה והיו מעין חניתות. על כל פנים ברור שהרכב הפלשתי נועד לקרב בטווח קרוב – פנים אל פנים, כשלוחמיו מהווים מעין חיל רגלים מוסע, ועיקרו היה בפעולת ההלם של ההסתערות, בניגוד לרכב המצרי המזוין בקשתות, דבר שאפשר לו לפעול ממרחק. חיל הרגלים עצמו זוין במגנים עגולים, בשני רמחים ובחרב ישרה. מן התבליטים מוכח, שמקצת החיילים 'נושאי מגן ורומח' ואחרים היו 'נושאי מגן ושולפי חרב'. בקרב עצמו לחם חיל הרגלים בחוליות בנות ארבעה חיילים. מלבד הקובע והמגן, הוגן חלקו העליון של הלוחם הפלשתי בשריון מיוחד, המורכב מרצועות רצועות מסודרות זו לצד זו בצורת זווית כלפי מעלה או מטה. את השימוש הנרחב באמצעי שריון בחיל הפלשתי, ניתן להסביר על נקלה בעובדה, שכולו נועד למעשה לקרב פנים מול פנים (ידין, 1963: 226-228).

2.2.4 הפלשתים, הברזל ומה שביניהם

הפלשתים הביאו איתם נשק בלתי ידוע בארץ-ישראל – כלי הברזל, מרכבות וחרשי ברזל – והתוצאה הייתה עדיפות בנשק ובכלי עבודה חקלאיים משוכללים. מדברי המקרא אנו למדים

לכאורה, שבמחצית השנייה של המאה ה-י"א לפני סה"נ, היה לפלשתים מונופול על חרושת המתכת (שמ"א יג, יט-כב).⁴ לדעת מנשה הראל, הפלשתים הפיקו את הברזל ממכרות נחל רגב שבגלעד, מצפון לנחל יבוק. ואילו חישול עפרות הברזל נעשה כנראה בגי חרשים שבקרבת לוד ואונו הסמוכות לתל קסילה (הראל, 1993: 32). אנו יודעים מן המחקר הארכיאולוגי שהתפתחותה של חרושת הברזל והנחושת הייתה דווקא במקומות שהפלשתים השליטים היו התושבים העיקריים, כגון תל קסילה, תל ג'מה ותל בית שמש (מזר, תשי"א: 51). יש לציין, כי כיום ישנה נטייה לראות במונופול לכאורה של הפלשתים על המתכת כאי הבנה של הטקסט המקראי (מאיר, בעל-פה). בתל אל פול המזוהה עם גבעת שאול המקראית, נתגלה ממצא מעניין שיכול לשפוך מעט אור על הנושא. בתוך המצודה הקדומה, שזמן בנייתה תוארך על ידי החופרים ל-1025 לפנה"ס, נתגלה חוד ברזל של מחרשה. ממצא זה, יחד עם חוד דומה שנמצא בבית שמש, נמנים עם כלי הברזל הקדומים ביותר שנתגלו בארץ מתקופת הברזל (לאפ, 1992: 1306). אם נקבל את הצעתם של אלט ומזר, שהמצודה הקדומה נבנתה על ידי הפלשתים ובקרב מכמש כבש אותה שאול והקים תחתיה מצודה נוספת (לאפ, 1992: 1307-1308), ובנוסף נניח שחוד הברזל שייך לשלב הקדום של המצודה (לשלב הפלשתי), הרי לפנינו ממצא שעולה בקנה אחד עם המציאות ההיסטורית העולה מהתיאור המקראי.

מהלכי הקרב

קרב מכמש מתואר על פני שני פרקים (שמואל א' פרקים יג-יד). לשם הנוחות נחלק את תיאור מהלכי הקרב לשישה שלבים. בתוך כל שלב, נסביר את המהלכים תוך שילוב הפסוקים. לעיתים נציג נתונים מתוך הרקע הגיאוגרפי ו/או הממצא הארכיאולוגי ונערוך השוואה בין המסורה לגרסת תרגום השבעים. מכיוון שהדבר מתבקש מהתיאור המקראי, השפה בה נשתמש בתיאור מהלכי הקרב תהיה סיפורית-ציורית.

1.5 שלב א – ריכוז כוחות סביב מעבר מכמש

בשלב ראשון, מחליט שאול לרכז כוחות סביב 'מעבר מכמש' – צומת דרכים מרכזי המצוי ממזרח לדרך האורך המרכזית (מסילת ההר). אחד משיקוליו של שאול הייתה מן הסתם העובדה – כי אזור זה מיושב בצפיפות ביישובים ישראליים: "וַיִּבְחַר לוֹ שְׂאוּל שְׁלֹשֶׁת אֱלֹפִים מִיִּשְׂרָאֵל וַיְהִי עִם שְׂאוּל אֱלֹפִים בְּמִכְמֶשׁ וּבְהַר בֵּית אֵל וְאֶלְף הָיוּ עִם יוֹנָתָן בְּגִבְעַת בְּנֵי־מִן וַיֵּתֶר הָעָם שְׁלַח אִישׁ לְאֶהֱלִיּוֹ" (שמואל א יג, ב). הצבא הישראלי נערך סביב 'מעבר מכמש', בכדי

⁴ ראה למשל אחיטוב תשל"ב: 489

לאפשר חופש מעבר בצירים. רוב הכוח היה עם שאול מצפון למעבר – במכמש ובהר בית אל וחלקו הקטן היה עם יונתן מדרום למעבר – בגבעת בנימין, אשר נראה כי הכוונה לגבע בנימין, המזוהה בכפר ג'בע – כך מופיע בתרגום השבעים.⁵ בנוסף, נראה כי מהמשך הפסוקים, מסיפור שאול והאתונות (שמואל א' י, ה) ומהמצא הארכיאולוגי,⁶ בגבעת בנימין היה באותה העת – מוצב פלשתי. לגבי השם מכמש-מכמס – יהודה זיו הציע כי משמעות השם נובעת מכך שהיישוב שוכן בסמוך למקום התכנסותם של יובלי הנחל, אשר המתכנסים בין תחנת הדלק של פסגות לבין הכפר מוחמס (זיו, 1991: 85). קלאי הסביר את משמעות השם מכמש-מכמס – כמקום מסתור (קלאי, 1970: 962) ויעידו על כך מערות המפלט, מערכת מסתור, מערות מגורים, המנזרים המצויים בסמוך ועוד.

2.5 שלב ב – הכאת יונתן את נציב פלשתים

בשלב שני, כנראה בצורה מתואמת, שמטרתה ליזום מהלך התקפי – הכה יונתן בנו של שאול את נציב פלשתים אשר ב"גבע": "וַיַּךְ יוֹנָתָן אֶת נָצִיב פְּלִשְׁתִּים אֲשֶׁר בְּגִבְעָה וַיִּשְׁמְעוּ פְּלִשְׁתִּים וְשָׂאוֹל תָּקַע בַּשּׁוֹפָר בְּכָל הָאָרֶץ לֵאמֹר יִשְׁמְעוּ הָעִבְרִים" (שם יג, ג). נראה כי הכוונה כאן לגבעת בנימין, היא גבעת שאול, המזוהה בתל אל פול – כך מופיע בתרגום השבעים.⁷ בנוסף כפי שראינו לעיל הנחה זו עולה בקנה אחד עם המשך הפסוקים והמצא הארכיאולוגי.

3.5 שלב ג – עליית הפלשתים ונסיגה ישראלית לגלגל

בשלב זה, שאול מחליט על נסיגה לגלגל, ככל הנראה מכמה סיבות: הגלגל רחוק מהפלשתים ובו ניתן להתארגן מחדש ולצבור כוח רציני למערכה מול הפלשתים, מהגלגל קל יותר ליצור קשר לשבטים המצויים בעבר הירדן ולבסוף, הגלגל היא מקום קודש מימים ימימה ואחת מערי המשפט של שמואל: "וְכָל יִשְׂרָאֵל שָׁמְעוּ לְאֹמֶר הָכֹה שָׂאוֹל אֶת נָצִיב פְּלִשְׁתִּים וְגַם נִבְּאֵשׁ יִשְׂרָאֵל בְּפִלְשְׁתִּים וַיִּצְעְקוּ הָעָם אַחֲרֵי שָׂאוֹל הַגִּלְגָל" (שמואל א' ז, טז).

⁵ Gabee

⁶ בחפירת האתר התברר כי במקום נבנתה מצודה בסביבות 1025 לפנה"ס, שנהרסה ונשרפה והוקמה מחדש. אולברייט (שחפר באתר בשנות ה-20 וה-30) סבר שהמצודה הראשונה נבנתה בימי שאול, ואילו אלט ומזר סברו שהמצודה הראשונה נבנתה על ידי הפלשתים ובקרב מכמש כבש אותה שאול והקים תחתיה מצודה נוספת (לאפ 1992: 1307-1308)

⁷ כך מופיע בתרגום השבעים (Bouno) שפירושו כנראה "גבעה". יש לציין, כי זו לא מילה יוונית במקור. לפי הרודוטוס (4.199) אנשי קיריני שבלוב היו קוראים כך לגבעות שליד עירם.

בשלב זה, עולים הפלשתים באלפיהם בדרך מעלה בית חורון, עוברים ברמה, בגבע בנימין, צולחים את מעבר מכמש וחונים במישור הגבעות הגדול שמצפון למכמש (המישור בו גידלו את החיטה המשובחת, ממנה היו מביאים סולת לבית המקדש, בימי הבית השני): "וּפְלִשְׁתִּים נֶאֱסְפוּ לְהִלָּחֵם עִם יִשְׂרָאֵל שְׁלֹשִׁים אֶלְפֵי רֶכֶב וְשֵׁשֶׁת אֲלָפִים פָּרָשִׁים וְעַם כָּחֹל אֲשֶׁר עַל שְׂפַת הַיָּם לְרֹב וַיַּעֲלוּ וַיַּחֲנוּ בְּמַכְמֵשׁ קְדַמַּת בֵּית אֲוֹן" (שם יג, ה). סיבת בחירת הפלשתים במיקום זה, הייתה ככל הנראה מכמה סיבות: הנוחות שבמישור הגדול לחניית כלי הרכב הרבים (לעומת השטח שמדרום למעבר) מחד והשליטה על מעבר מכמש ועל הדרכים הרבות העוברות בקרבתו מאידך. בנוסף, בצורה זו תקעו הפלשתים טריז, למלוא רוחבה של רצועת היישוב, ובכך ניתקו כל קשר ישיר בין הר בנימין להר אפרים. לבסוף, כפי שראינו לעיל, כאן היה מרכז תחום ההתיישבות הישראלי הרצוף, שעיקרו ממזרח לקו פרשת המים, בעוד שממערב לו מצויות מובלעות נכריות.

בשלב זה, תושבי הערים הישראליות הרבות באזור מכמש, רואים את ההמון הפלשתי המתקרב ובורחים מזרחה – למערות הרבות המצויות במצוקי הוואדיות באזור – וואדי דליה, נחל ייטב, וואדי ווחיתה, וואדי מכור, נחל מכמש, נחל פרת, נחל אוג, נחל קומראן ועוד: "וַאִישׁ יִשְׂרָאֵל רָאוּ כִּי צָר לוֹ כִּי נִגַּשׁ הָעָם וַיִּתְחַבְּאוּ הָעָם בְּמַעְרוֹת וּבְחַוִּים וּבְסַלְעִים וּבְצֻרִים וּבְבֵרוֹת" (שם יג, ו). הבהלה הייתה כל כך גדולה עד כי היו כאלו שעברו את הירדן מזרחה, למצוא מחסה הרחק מהפלשתים: "וַעֲבָרִים עָבְרוּ אֶת הַיַּרְדֵּן אַרְצָה גְּדוּלָה וְשָׂאוֹל עֹדְנֹו בְּגִלְגָּל וְכָל הָעָם חָרְדוּ אַחֲרָיו" (שם יג, ז). שאול, שראה זאת, לא יכול היה להתאפק, היום האחרון הגיע ושמואל הנביא שהבטיח שיבוא ביום השביעי לצורך הקרבת העולה – לא בא. שאול שחשש שהוא מתחיל לאבד שליטה, והוא מחליט לא לחכות עוד ולהקטיר העולה: "וַיִּזְחַל שִׁבְעַת יָמִים לְמוֹעֵד אֲשֶׁר שָׁמוּאֵל וְלֹא בָּא שָׁמוּאֵל הַגִּלְגָּל וַיִּפֹּץ הָעָם מֵעֵלְיוֹ: וַיֹּאמֶר שָׂאוֹל הַגִּשׁוּ אֵלַי הַעֲלֵה וְהַשְׁלֵמִים וַיַּעַל הַעֲלֵה" (שם יג, ח-ט). או אז אירעה התקרית המביכה: "וַיְהִי כְּכַלְתּוֹ לְהַעֲלוֹת הַעֲלֵה וְהִנֵּה שָׁמוּאֵל בָּא וַיֵּצֵא שָׂאוֹל לְקִרְאָתוֹ לְבָרְכוֹ: וַיֹּאמֶר שָׁמוּאֵל מָה עָשִׂיתָ?" (שם יג, י). שאול מתעשת מהר ועונה בביטחון ובצורה הגיונית לכאורה: "וַיֹּאמֶר שָׂאוֹל כִּי רָאִיתִי כִּי נִפְץ הָעָם מֵעֵלְי וְאַתָּה לֹא בָאתָ לְמוֹעֵד הַיָּמִים וּפְלִשְׁתִּים נֶאֱסָפִים מְכַמֵּשׁ: וְאִמַּר עֲתָה יָרְדוּ פְלִשְׁתִּים אֵלַי הַגִּלְגָּל וּפְנֵי ה' לֹא חֲלִיתִי וְאַתָּאֶפֶק וְאַעֲלֶה הַעֲלֵה" (שם יג, יא-יב). עם כל הצער שבדבר נאלץ שמואל לבשר לשאול כי במעשהו זה – הכרוך בחוסר אמונה – נחתם גזר דינו: "וַיֹּאמֶר שָׁמוּאֵל אֵל שָׂאוֹל נִסְכַּלְתָּ לֹא שָׁמַרְתָּ אֶת מִצְוַת ה' אֲלֶיךָ אֲשֶׁר צִוָּךְ כִּי עֲתָה הִכִּין ה' אֶת מַמְלַכְתְּךָ אֵל יִשְׂרָאֵל עַד עוֹלָם: וְעֲתָה מִמְּלַכְתְּךָ לֹא תִקּוּם בְּקִשׁ ה' לוֹ אִישׁ פָּלְבָבוֹ וַיִּצְוֶהוּ ה' לְנַגִּיד עַל עַמּוֹ כִּי לֹא שָׁמַרְתָּ אֶת אֲשֶׁר צִוָּךְ ה'" (שם יג, יג-יד).

4.5 שלב ד – חזרה לשדה הקרב

מכאן ואילך, במפח נפש כבד, ממשיך שאול במשימה הבלתי אפשרית – הבסת הפלשתים החונים בהמוניהם שם למעלה באזור מעבר מכמש – וכל זאת ללא עזרת הנביא לכאורה. שאול לקח את דברי שמואל בצורה מאד קשה (ובצדק יש לומר). שמואל שהבחין בכך, קם ועלה בעצמו לשדה הקרב. שאול הבין את הרמז, קם עתה אף הוא והתכונן לחזרה לשדה הקרב: "וַיִּקָּם שְׁמוּאֵל וַיַּעַל מִן הַגִּלְגָּל גִּבְעַת בְּנֵימִן וַיִּפְקֹד שְׂאוּל אֶת הָעָם הַנִּמְצָאִים עִמּוֹ כְּשֵׁשׁ מֵאוֹת אִישׁ: וְשְׂאוּל וַיּוֹנְתָן בְּנוֹ וְהָעָם הַנִּמְצָא עִמָּם יֹשְׁבִים בְּגִבְעַת בְּנֵימִן וּפְלִשְׁתִּים חָנוּ בְּמִכְמֶשׁ" (שם יג, טו-טז). לאחר מפקד קצר, עולה שאול עם 600 איש – כמות סמלית של כוח צבאי (כמו שיהיה לדויד לכשיהיה נרדף לימים על ידי שאול) – וחונה בגבע בנימין. סביר להניח כי חנייתו של שאול הייתה ממזרח ולמרגלות גבע בנימין (בתחומי היישוב הישראלי אדם-גבע בנימין של היום) שהייתה בשליטה פלשתית, כפי שניתן ללמוד מהפסוקים הבאים (להלן).

5.5 שלב ה – מהלך התקפי פלשתי

לאחר שהפלשתים מתבססים, הם מוציאים משלחות עונשים לשלושה כיוונים שונים: "וַיֵּצֵא הַמִּשְׁחִית מִמִּמְחֵנָה פְּלִשְׁתִּים שְׁלֹשָׁה רָאשִׁים הָרֹאשׁ אֶחָד יִפְנֶה אֶל דְּרֹךְ עַפְרָה אֶל אֶרֶץ שׁוּעֵל: וְהָרֹאשׁ אֶחָד יִפְנֶה דְרֹךְ בֵּית חֲרוֹן וְהָרֹאשׁ אֶחָד יִפְנֶה דְרֹךְ הַגְּבוּל הַנִּשְׁקָף עַל גִּי הַצְּבָעִים הַמְּדַבְּרָה" (שם יג, יז-יח). נראה כי מטרת המשלחות היא לא לחימה במובן המקובל של המילה, אלא המטרה היא "השמת הארץ", כלומר פגיעה במורל התושבים הישראליים. בנוסף נראה כי תפקידם של ראשי המשחית היה ביזת רכוש, בין השאר לצרכי כלכלת כוחות הצבא הפלשתי. הוכחה לעניין הזה ניתן לראות בשליחת ראש אחד למעלה בית חורון – לאזור ממנו באו הפלשתיים, אותו אין צורך לכבוש אלא רק לבזוז ולהשמיד את כל הנקרה בדרכם (קלאי, 1977: 135-136). בנוסף, נראה כי מטרת הראש שפנה לדרך בית חורון היה הרצון להבטיח את השליטה בדרך החשובה הזו שקישרה את הפלשתים אל ארצם. יש לציין, כי לצורך הגעה לדרך בית חורון, היו צריכים אנשי ראש זה לעבור דרך גבע בנימין – על כן, נראה כי שאול ואנשיו חנו בשטח המישורי המצוי ממזרח ולמרגלות הכפר ג'בע. כפי שנראה להלן, בשלב מאוחר יותר השתלט שאול על גבע בנימין ובכך חסם את דרכם של הפלשתים מערבה.

הפלשתים הוציאו שלוש משלחות לשלושה כיוונים שונים: ראש אחד צפונה בדרך עפרה לארץ שועל (היא ככל הנראה 'ארץ שעלים' הנזכרת בשמואל א' ט, ד), ראש שני מערבה דרך גבע בנימין, משם לרמה ולדרך בית חורון וראש שלישי מזרחה בדרך הגבול היא כנראה הדרך העוברת לאורך הגבול בין נחלות אפרים ובנימין (שהפך לימים לגבול בין ממלכות ישראל ויהודה), המכונה כיום 'טריק אבו הינדי' ויורדת ממעלה מכמש ליריחו. בנוסף, ישנו

אזכור כי מדרך זו נשקף גיא צבועים אשר במדבר – הוא כנראה 'וואדי שק א-דבע' (נחל נקיק הצבוע) – גיא קטן היוצא מדרך זו דרומה ונשפך לנחל פרת בסמוך לארמונות החשמונאים. יש לציין, כי בתרגום השבעים, נכתב על הראש השלישי כך: "והראש האחד הנשקף דרך גבע הפונה אל גי צבועים". זאת אומרת, שהראש השלישי שלפי המסורה פנה מזרחה לדרך הגבול, פונה לפי תה"ש דרומה לגבע. דבר זה לא נראה סביר על רקע מערך הדרכים הקיים במרחב – הרי הראש השני פנה דרומה ומערבה לדרך בית חורון (ע"פ המסורה ותה"ש). וכיוון שהדרך ממכמש לבית חורון עוברת בגבע, יוצא שלפי תה"ש שני ראשים יוצאים לאותו כיוון.

בנוסף לפשיטת ראשי המשחית, מתאר המקרא כי גם מבחינת כלי הנשק הישראלים המצב בכי רע: "וְחָרַשׁ לֹא יִמְצָא בְּכָל אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל כִּי אָמְרוּ פְּלִשְׁתִּים פֶּן יַעֲשׂוּ הָעֶבְרִים חָרֶב אוֹ חֲנִית: וַיֵּרְדוּ כָּל יִשְׂרָאֵל הַפְּלִשְׁתִּים לְלָטוֹשׁ אִישׁ אֶת מַחְרָשְׁתּוֹ וְאֶת אֶתוֹ וְאֶת קַרְדָּמוֹ וְאֶת מַחְרָשְׁתּוֹ: וְהָיְתָה הַפְּצִירָה פִּים לְמַחְרָשֵׁת וְלֹאֲתִים וְלִשְׁלֹשׁ קִלְשׁוֹן וְלַהֲקַרְדָּמִים וְלַהֲצִיב הַדְּרָכָן: וְהָיָה בְּיוֹם מִלְחָמָת וְלֹא נִמְצָא חָרֶב וְחֲנִית בְּיַד כָּל הָעָם אֲשֶׁר אֶת שְׂאוֹל וְאֶת יוֹנָתָן וְתַמְצָא לְשֹׂאוֹל וְלִיוֹנָתָן בְּנוֹ" (שם יג, יט-כב). כפי שראינו לעיל, ישנה כיום נטייה בקרב חוקרים לראות בפסוקים אלו הגזמה ותו לא.

לאחר צאת ראשי המשחית, מחליטים הפלשתים לאבטח את ליבו של המעבר החשוב ומקדמים כוח קטן על מנת לחלוש עליו מקרוב: "וַיֵּצֵא מִצֵּב פְּלִשְׁתִּים אֶל מַעְבַּר מְכֻמֶשׁ" (שם יג, כג). תפקיד הכוח היה ככל הנראה לדאוג שהישראלים לא יחסמו ולא יניחו מארבים בכדי לפגוע ולנתק את הכוח הפלשתי מהדרך חזרה הביתה (מעלה בית חורון).

6.5 שלב ו – יוזמה ישראלית שמובילה לניצחון

בשלב זה, נתון שאול תחת לחץ כבד – ראשי המשחית הפלשתיים פועלים בשטח ושואל חייב לפעול במהרה, היוזמה הישראלית צריכה לבוא באיזושהי דרך. ולפתע, הפעם בצורה לא מתואמת (לכאורה), ללא ידיעתו של שאול – זה קורה: "וַיְהִי הַיּוֹם וַיֹּאמֶר יוֹנָתָן בֶּן שְׂאוֹל אֶל הַנֶּעֱר נֹשֵׂא כְלָיו לָכֶה וְנַעֲבְרָה אֶל מִצֵּב פְּלִשְׁתִּים אֲשֶׁר מַעְבַּר הַלָּז וְלֹאֲבִיו לֹא הִגִּיד" (שם יד, א). היוזם לכאורה, הוא יונתן, אשר מחליט על דעת עצמו לצאת ולהפתיע את הכוח הפלשתי שמוצב במעבר ובכך להכריע את הכף לטובת הצד הישראלי. שאול באותו זמן מצוי בסמוך: "וַיִּשְׂאוּ יוֹשֵׁב בְּקִצָּה הַגְּבֵעָה תַּחַת הַרְמוֹן אֲשֶׁר בְּמִגְרֹן וְהָעָם אֲשֶׁר עִמּוֹ כָּשֵׁשׁ מְאוֹת אִישׁ" (שם יד, ב). מגרון מופיעה במקרא פעמיים בלבד: בסיפורינו ובישעיה פרק י, בו מתואר מסע צבא אשר בדרכו לירושלים. בתיאור זה נזכרת מגרון כמצויה מצפון ל-מכמש: "בָּא עַל עֵיִת עֶבֶר בְּמִגְרֹן לְמִכְמֶשׁ יִפְקִיד כְּלָיו" (ישעיהו י, כח) – הסדר בו עבר לכאורה הצבא האשורי הוא מצפון לדרום: עית היא אשר מקדם לבית אל, מגרון ומכמש. לעומת זאת, מהסיפור

שלנו נראה כי מגרון מצויה מדרום למכמש, בסמוך לגבע – מקום מושבו של הצבא הישראלי. בניסיון ליישב סתירה זו (לכאורה), הציעו חוקרים מספר הצעות לזיהויה של מגרון. אלט (אלט, 1927: 18-20), פרס (פרס, 1952: 530) אליצור (אליצור, תשמ"ה: 13-15) ואחרים הציעו לזהות את מגרון בתל מרים, שנמצא מדרום מערב לכפר מח'מס. אליצור הוסיף כי לדעתו שטחי החקלאות של מגרון השתרעו בקרבת גבע ומכמש ולכן יכול היה הסופר לציין את מגרון מצפון ומדרום למכמש גם יחד (אליצור, תשמ"ה: 15). ישנם חוקרים הטוענים כי מגרון אינו אלא ציון לתוואי גיאוגרפי. אך פירוש זה נראה תמוה מכיוון שמגרון נזכרת רק פעמיים במקרא ושניהם בהקשר למכמש ולא למקומות אחרים, כפי שהיינו מצפים אם הכוונה הייתה לציין גיאוגרפי (פלדשטיין, תשנ"ג: 84). דלמן הציע לזהות את מגרון בחורבת כפר נתה (Dalman, 1919: 47-48). פלדשטיין הציע לזהות את מגרון בתל אל עסכר שמצפון למכמש. לדעתו, פעולותיו של יונתן היו מתואמות ומתוכננות מראש, ומיד לאחר עליית הצבא הישראלי מהגלגל לגבע, יצא שאול לכיוון מגרון תוך כדי שהוא אוגף את הפלשתים, כנראה מכיוון מזרח. בצורה כזו הסביר פלדשטיין את העובדה שיונתן לא יכול היה להודיע לשאול על יציאתו לתקוף, מכיוון ששאול שינה את מקומו (פלדשטיין, תשנ"ג: 84-88). לדעתי, גם אם התבצע איגוף כזה בזמן חשיכה, לא סביר שתנועה כזו של מאות לוחמים, תתבצע מבלי להתגלות על ידי הכוחות הפלשתיים שהיו פזורים באלפיהם בשטח שמצפון לנחל מכמש. אני נוטה לקבל את הצעתו של אליצור שמזהה את מגרון בתל מרים עם אופציית הרחבת השטח החקלאי צפונה ודרומה.

המקרא מדגיש בשנית את עניין ההפתעה: "וְהָעַם לֹא יָדַע כִּי הֵלֵךְ יוֹנָתָן" (שם יד, ג). ועתה, מוסר לנו המקרא תיאור מאלף של קניון נחל מכמש אשר מצוי ממזרח – דרום-מזרח ולמרגלות המוצב הפלשתי – במקום שיונתן ביצע את האיגוף הנסתר: "וַיֵּבֶן הַמַּעְבְּרוֹת אֲשֶׁר בִּקְשׁ יוֹנָתָן לַעֲבֹר עַל מִצְבַּי פְּלִשְׁתִּים שֶׁן הִסְלַע מִהַעֲבֹר מִזֶּה וְשֶׁן הִסְלַע מִהַעֲבֹר מִזֶּה וְשֶׁן הָאֶחָד בּוֹצֵץ וְשֶׁן הָאֶחָד סֹנֶה: הַשֶּׁן הָאֶחָד מְצוֹק מְצָפוֹן מוֹל מְכֻמֶשׁ וְהָאֶחָד מְנַגֵּב מוֹל גִּבְעָה" (שם יד, ד-ו). בדרך בה תכנן יונתן לעבור, מצויים מצוקים – לאורך כמה מאות מטרים – משני צידי האפיק. על פי הקבלה פשוטה: בוצץ הינו המצוק הצפוני בצד של ("מול" בשפה המקראית) מכמש, ואילו סנה הינו המצוק הדרומי בצד של גבע. יהודה זיו מצא כי ערביי הסביבה מכנים את הצוק (שן הסלע) הסמוך למח'מס בשם 'בצא' מלשון 'בציץ' שפירושה בערבית מאיר, בהיר – וזאת על שם שפניו של צוק (שן הסלע) זה פונות דרומה ולפיכך מואר הוא באור השמש, מבהיק ובולט על הרקע הכהה של חברו 'סֹנֶה' לרגלי הכפר ג'בע – הפונה כלפי צפון ומוצפן מקרני השמש ומוצל, רוב שעות היום (זיו, תשנ"א: 86-87). מנשה הראל הציע שהמצוק הדרומי נקרא כך על שם שיחי הסנה שגדלו על גביו (הראל, 1980: 82). לונץ עמד

על כך כי שמו הערבי של הנחל – וואדי סוונה מזכיר בשמו את 'סְנָה' המקראי (בהגהותיו על ספרו של י' שוורץ – תבואות הארץ, עמ' קנז; וראה לונץ, 1979: 207).

המקרא חוזר על פנייתו של יהונתן לנושא כליו: "וַיֹּאמֶר יְהוֹנָתָן אֶל הַנַּעַר נָשָׂא כְּלִי לָכֶּה וְנַעֲבְרָה אֶל מִצֵּב הָעֲרָלִים הָאֵלֶּה אוּלַי יַעֲשֶׂה יְדֹד לָנוּ כִּי אֵין לִידֹד מַעֲצוֹר לְהוֹשִׁיעַ בָּרַב אוּ בְמַעֲט" (שם יד, ו). מעניין לציין, ש-850 שנה (בקיורב) לאחר קרב מכמש, משתמש מחבר ספר מקבים א בטרמינולוגיה זהה, בתיאורו את דברי יהודה המכבי ללוחמיו בקרב השני מול הצבא היווני: "וַיֹּאמֶר יְהוּדָה נִקַּל כִּי יִסְגְּרוּ רַבִּים בִּידֵי מַעֲטִים וְאֵין מַעֲצוֹר לַפְּנֵי שָׁמַיִם לְהוֹשִׁיעַ בְּרַבִּים אוּ בְמַעֲטִים" (מקבים א, ג, יח).

נושא כליו של יונתן משיב: "וַיֹּאמֶר לוֹ נָשָׂא כְּלִי עֲשֵׂה כָּל אֲשֶׁר בְּלִבְכֶּךָ נְטָה לָּךְ הַנְּנִי עִמָּךְ כְּלִבְכֶּךָ" (שם יד, ז). יונתן ונושא כליו יוצאים לאיגוף (מזרחי), ירידה של כרבע שעה מביאה אותם אל תחתיתו של קניון נחל מכמש. בשלב זה, בהיותם לבד בקניון, מחליט יונתן לנסות להגביר את הביטחון באלוקים ובניצחון שלו ושל נושא כליו וקובע סימן: "וַיֹּאמֶר יְהוֹנָתָן הִנֵּה אֲנַחְנוּ עֹבְרִים אֶל הָאֲנָשִׁים וְנִגְלִינוּ אֲלֵיהֶם: אִם כֹּה יֹאמְרוּ אֵלֵינוּ דָּמוּ עַד הִגִּיעֵנוּ אֲלֵיכֶם וְעַמְדָנוּ תִחְתִּינוּ וְלֹא נַעֲלֶה אֲלֵיהֶם: וְאִם כֹּה יֹאמְרוּ עָלֵינוּ וְעָלֵינוּ כִּי נִתְּנָם יְדֹד בְּיָדָנוּ וְזֶה לָנוּ הָאוֹת" (שם יד, ח-י). יש לציין, כי על פניו זהו סימן מצוין (משמים!), מכיוון שאין שום סיבה הגיונית שבמקום לבצע 'נוהל מעצר חשוד' ולעצור את החשודים במקומם, יזמינו השומרים הפלשתיים את יונתן ונושא כליו לעלות אליהם למוצב!

בשלב זה, מגיחים יונתן ונושא כליו מן הקניון ונחשפים 'על פי תכנית' למוצב הפלשתי: "וַיִּגְלוּ שְׁנֵיהֶם אֶל מִצֵּב פְּלִשְׁתִּים וַיֹּאמְרוּ פְּלִשְׁתִּים הִנֵּה עֹבְרִים יֹצְאִים מִן הַחָרִים אֲשֶׁר הִתְחַבְּאוּ שָׁם: וַיַּעֲנוּ אַנְשֵׁי הַמִּצֵּבָה אֶת יוֹנָתָן וְאֶת נָשָׂא כְּלִי וַיֹּאמְרוּ עָלֵינוּ וְנִוְדִיעָה אֶתְכֶם דָּבָר וַיֹּאמֶר יוֹנָתָן אֶל נָשָׂא כְּלִי עֲלֶה אַחֲרַי כִּי נִתְּנָם יְדֹד בְּיַד יִשְׂרָאֵל" (שם יד, יא-יב). החיילים הפלשתיים המצויים במוצב, מזהים את יונתן ונושא כליו ובטוחים כי מדובר בפליטים עבריים שייצאו זה עתה מאחת המערות המצויות במצוקי הנחל, ובאופן מזלזל הם קוראים ליונתן ולנושא כליו לעלות למוצב. השניים מבינים שהאות משמים ניתן ויוצאים להסתער על המוצב. בספרו קדמוניות היהודים, תאר יוסף בן מתתיהו את מוצב הפלשתיים אליו טיפסו יונתן וכליו כך: "ומחנה האויב שכן על שיפוע עטור סלע סביב ומוגן מפני התקפות בשלושה ראשים מחודדים לשון ארוכה ודקה כמו מצודות. זה גרם לכך שהמשמרות התרשלו בשמירת המחנה. שכן נתן הטבע ביטחון למקום והם חשבו שלא זו בלבד שאי אפשר לשום בן אדם לעלות על הסלעים הללו, אלא, שלא ייתכן אפילו לגשת אליהם" (קדמוניות היהודים, ו, 109-108). כמו מפקד ישראלי טוב – יונתן פוקד "אחרי", ניגש אל המצוק ומתחיל לטפס: "וַיַּעַל יוֹנָתָן עַל יְדֵיו וְעַל רַגְלָיו וְנָשָׂא כְּלִי אַחֲרָיו וַיִּפְּלוּ לַפְּנֵי יוֹנָתָן וְנָשָׂא כְּלִי מְמוֹתֵת אַחֲרָיו" (שם יד, יג). ובתיאורו של

יוסף בן מתתיהו: "מיד חזרו מן המקום שממנו נראו לאויבים, ופנו הצידה ובאו לסלע ריק משומרים מחמת עוצמתו, מכאן טיפסו בעמל רב, בהתגברם על טבע המקום ועלו אל האויבים והתנפלו עליהם בעודם שרויים בשינה." (קדמוניות היהודים, ו, 112-113). פסוק זה מתאר את הקושי בטיפוס למוצב הפלשתי. הטיפוס דורש מיומנות גבוהה של עבודת ידיים ורגליים. המצוקים האדירים בפתח הקניון של נחל מכמש מתאימים בהחלט לתיאור זה. את מיקומו של המוצב הפלשתי החולש על מעבר מכמש, ניתן לזהות באזור שמעל למצוק הצפוני, למרגלות חורבת א-דוויר או בגבעה שמעל לנפתול הנחל, מדרום לערוץ, כמה מאות מטרים ממערב לתחילתו של הקניון.

הביטוי "מְמוֹתֵת אַחְרָיו" – משמעותו וידוא הריגה. יונתן ונושא כליו עבדו בצמד – יונתן מכה ועובר הלאה במהירות, ונושא כליו מוודא הריגה אחריו. "וַתְּהִי הַמַּכָּה הָרִאשׁוֹנָה אֲשֶׁר הִכָּה יוֹנָתָן וְנוֹשֵׂא כְלָיו כְּעֶשְׂרִים אִישׁ כְּבַחְצֵי מַעֲנָה צָמֵד שָׂדֵה: וַתְּהִי חֲרָדָה בַּמַּחֲנֶה בַשָּׂדֶה וּבְכָל הָעָם הַמְּצַב וְהַמְּשַׁחֵת חֲרָדוֹ גַּם הָמָּה וַתִּרְגַּז הָאָרֶץ וַתְּהִי לְחֲרָדֵת אֱלֹקִים" (שם יד, טו). ההפתעה בתעוזתו של יונתן הייתה כה רבה עד שאחזו חיל ורעדה את החיילים הפלשתיים שבמוצב. ומכאן החלה תגובת שרשרת – התקפת הפתע של יונתן יצרה מהומה רבתי בכל הכוחות הפלשתיים – במחנה, בשדה ובכל העם (כל הכוחות הפלשתיים שהיו ערוכים במרחב מכמש), בנוסף למצב ולכוחות המשחית שפעלו בשטח. התצפיות של צבא שאול זיהו את הבהלה: "וַיֵּרְאוּ הַצָּפִים לְשֹׂאֵל בְּגִבְעַת בְּנִימָן וְהִנֵּה הַהֶמוֹן נִמוֹג וַיִּלָּךְ וְהֵלֵם" (שם יד, טז). שאול, שמבין מהדיווח שמהשו קרה, עורך מפקד. במפקד נתברר שיונתן ונושא כליו נעדרים. אך מכיוון שהמהומה בקרב המחנה הפלשתי הולכת וגוברת, מחליט שאול לא לחכות, אלא לנצל את ההצלחה ולצאת להתקפה: "וַיִּזְעַק שָׂאֵל וְכָל הָעָם אֲשֶׁר אִתּוֹ וַיֵּבְאוּ עַד הַמְּלַחְמָה וְהִנֵּה הִיְתָה חֲרָב אִישׁ בְּרֵעֵהוּ מִהוֹמָה גְּדוֹלָה מְאֹד" (שם יד, כ). ניתן להניח, כי השילוב הלא מוצלח בין המרכבות והשטח ההררי, האקלים קשה השורר באזור זה (ספר מדבר) בעונה זו (קיץ – כפי שהראה הראל) והשריון אותו נשאו החיילים הפלשתיים, החל לתת את אותותיו, ולגרום לירידה במורל הצבא הפלשתי.

כאן באה ידיעה מעניינת, שבמחנה הפלשתיים היה חיל עזר עברי: "וְהַעֲבָרִים הָיוּ לְפִלְשְׁתִּים כְּאֶתְמוֹל שְׁלֹשׁוֹם אֲשֶׁר עָלוּ עִמָּם בַּמַּחֲנֶה סָבִיב וְגַם הָמָּה לְהִיּוֹת עִם יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר עִם שָׂאֵל וַיּוֹנְתָן" (שם יד, כא). דוגמה מאלפת לחיל עזר המשרת תחת פיקוד פלשתי, יכול לשמש גודו של דוד, שהיה בשרותו של אכיש מלך גת (שמואל א' כח-כט). השמועה על בריחתם של הפלשתיים התפשטה במהירות: "וְכָל אִישׁ יִשְׂרָאֵל הַמִּתְחַבְּאִים בְּהָרֵי אֶפְרַיִם שָׁמְעוּ כִּי נָסוּ פְּלִשְׁתִּים וַיִּדְבְּקוּ גַם הָמָּה אַחֲרֵיהֶם בַּמְּלַחְמָה" (שם יד, כב). בשלב זה הפלשתיים מתחילים לנסוג בחזרה לעבר השפלה: "וַיִּזְשַׁע יְדוֹד בַּיּוֹם הַהוּא אֶת יִשְׂרָאֵל וְהַמְּלַחְמָה עֲבָרָה אֶת בֵּית אֲוֹן" (שם יד, כג). בכדי להבין את כיוון הבריחה נפנה לבעיית זיהויה של בית און.

בתחילת הקרב ראינו שהפלשתים חנו במכמש "קדמת בית און", כלומר ממזרח לבית און (שמאל א יג, ה). בעקבות פסוק זה, הציעו רבים מן החוקרים לזהות את בית און בתל מרים (למשל קלאי, 1967: 110). ברם, מתיאורה של העי: "העי אשר עם בית און מקדם לבית אל" (יהושע ז, ב), נראה כי בית און שכנה ממזרח לבית אל. בעקבות פסוק זה, הציע גרינץ לזהות את בית און בחורבת א-תל (גרינץ, תש"ז: ריט-רכח). מאזכוריה השונים, עולה כי בית און מצויה מצד אחד מקדם לבית אל ומצד שני ממערב למכמש. במידה ונקבל את זיהוין של אלו בביתין ובמחמס, אנו נתקלים בבעיה מכיוון שביתין מצויה צפונית למחמס ולא מערבית לה.

אליצור פותר בעיה זו, על פי תפיסתו כי התיאורים הגיאוגרפיים במקרא, באים בדרך כלל לתאר את מקום התרחשותו של אירוע מסוים. בפסוק "ויחנו במכמש קדמת בית און", אין קדמת בית און תיאור לעיר מכמש, אלא למקומו של מחנה פלשתים העצום "כחול אשר על שפת הים" (אליצור, תשמ"ה: 15). ארליך הציע ש"קדמת בית און" מציין כי מכמש שוכנת בחזיתה של בית און. כאשר גובר שאל על הפלשתים הם בורחים מפניו צפונה, מפני ששאל הצליח לחסום בפני הפלשתים את הדרך ממכמש לבית חורון. רק לאחר שעברו את בית און עלה בידי הפלשתים לפנות מערבה ודרומה ולהגיע אל מורד בית חורון במנוסתם לפלשת (ארליך, תשמ"ה: 49 הערה 5). בכתב יד הוותיקן של תרגום השבעים מופיעה כאן "בית חורון", דבר הפותר גם כן את הבעיה.

לדעתי, העובדה שהכתוב מקפיד לציין שהמלחמה עברה את בית און, מחזקת את הצעתו של ארליך, ששאל חסם את מעבר מכמש לצבא הפלשתי ששכן מצפון למעבר. אם ננסה לשחזר את הדברים ביתר פירוט בשטח, נראה כי שאל חסם את מעבר מכמש, בעקבות כך נאלצו הפלשתים לנוע צפונה לעבר בית און (חורבת א-תל), על מנת לאגף את נחל מכמש עליון (ואדי שיבן) ודרך בית אל להגיע לרמה וממנה בחזרה למורד בית חורון.

דרך מורד בית חורון, נסים הפלשתים בחזרה לשפלה: "וַיֵּכּוּ בַיּוֹם הַהוּא בַּפְּלִשְׁתִּים מִמְּכָמֶשׁ אֵילָנָה... וַיַּעַל שְׂאוֹל מֵאַחֲרֵי פְּלִשְׁתִּים וּפְּלִשְׁתִּים הִלְכוּ לְמִקְוָמָם: וְשְׂאוֹל לָכַד הַמְּלוּכָה עַל יִשְׂרָאֵל וַיִּלְחֶם סָבִיב בְּכָל אֵיבָיו בְּמוֹאָב וּבְבִנְיָ עַמּוֹן וּבְאֶדּוֹם וּבְמִלְכֵי צוּבָה וּבַפְּלִשְׁתִּים וּבְכָל אֲשֶׁר יִפְגֹּה יִרְשָׁע" (שם יד, לא, מו-מז). בעקבות הניצחון בקרב מכמש מתרחשים שני דברים מרכזיים: שאל לוכד את המלוכה בישראל והפלשתים נדחקים בחזרה למושבותיהם הקדומות במישור החוף (עד למערכה בעמק רפאים בימי דוד). כפי שנראה להלן, הניצחון בקרב מכמש הביא להתעוררות יישובית ולהקמת יישובי קבע חדשים.

יש לציין, כי למרות דחיקת הפלשתים לאחר קרב מכמש, היחסים בין הפלשתים לישראל המשיכו להיות עוינים במשך כל ימי שאל: "וַתְּהִי הַמְּלִחְמָה הַזֹּאתָ עַל פְּלִשְׁתִּים כָּל יְמֵי שְׂאוֹל

וְרָאָה שָׂאוּל כָּל אִישׁ גָּבוֹר וְכָל בֶּן חַיִל וַיֹּאסְפֵהוּ אֵלָיו". עוינות זו הביאה את שאול להגדלת צבא הקבע, שבא לידי ביטוי בתקופתו של דוד.

5. הממצא הארכיאולוגי

היות וקרבת מכמש אינו מופיע במקורות היסטוריים חוץ מקראיים, לא ניתן לאשש או להפריך את האמיתות ההיסטורית שלו. לפיכך, ברצוני לנסות לבחון את הממצא הארכיאולוגי הקיים במרחב בו התרחש הקרב ובדרך זו לנסות לאשש או להפריך את האמיתות ההיסטורית של התיאור המקראי.

1.6 חורבת א-דוארה כמקרה מבחן

חורבת א-דוארה היא אתר חד-תקופתי קטן בספר המדבר של ארץ בנימין, הנמצא כ-1.5 ק"מ מדרום מזרח לכפר מכמס. בשנים 1985, 1986 נערכו באתר שתי עונות חפירה מטעם אוניברסיטת בר אילן בראשות י' פינקלשטיין. במהלך החפירה נחשף יישוב מוקף חומה, בתי ארבעת מרחבים וחרסים האופייניים לתקופת הברזל 1 – בעיקר סירי ביסול וקנקני שפת צווארון. על פי פינקלשטיין, יש לתארך את הקמת האתר למחצית השנייה של המאה ה"א לפני סה"נ, ואת נטישתו של היישוב במקום לסוף המאה ה' לפני סה"נ. בנוסף, על פי ממצאי החפירה, האתר ניטש במאורגן ואין למצוא בו סימני שרפה או חורבן (פינקלשטיין, תשמ"ח: 10-6). אליצור ראה באתר כמצודה עגולה וגדולה והציע לקשור אותה לדרך המלך הישראלית אותה חשף (אליצור, 1992: 116).

אם ננסה למקם את זמן הקמת האתר, החיים בו ונטישתו, ביחס לזמנו של קרב מכמש, אזי לפנינו שתי אופציות – האתר יושב לפני הקרב או לאחריו.

יש לציין, כי החורבה שוכנת על גבעה שולטת כק"מ וחצי ממזרח למכמש המקראית. על כן סביר להניח שהצבא הפלשתי היה שולח כוח שיתפוס את שטח המפתח הזה לצורך השליטה במרחב. בנוסף לכך, החורבה מצויה בסמוך לדרך הגבול – אחת הדרכים בהם עבר אחד מראשי המשחית הפלשתי שמטרתו הייתה ביזה, לקיחת שלל והשמת היישובים הנקרים בדרכו. מכיוון שלא נתגלו סימני שרפה וחורבן במהלך החפירה באתר, לא סביר שהאתר היה קיים במהלך הקרב ונראה כי הוקם לאחריו. בין אם מדובר במצודה צבאית כפי שהציע אליצור ובין אם מדובר ביישוב מבוצר (השוכן בספר המדבר), נראה כי מדובר באתר ישראלי.

בהמשך לדברים שראינו לעיל ניתן לדעתי לקשור את הקמתו של האתר לסיפור הקרב ולהציע – כי לפנינו אתר (אולי מיני רבים) שהוקם כתוצאה מהניצחון הישראלי בקרב מכמש, ניצחון אשר דחק את האויב הפלשתי חזרה לארצו ואפשר את "יציאתם של העברים מן

החורים" או במילים אחרות – אפשר את חזרתם של הפליטים הישראלים שנאלצו להתגורר מזה זמן מה במערות בסמוך לכפרים ובמצוקי הנחלים באזור, לבתיהם הקודמים וליישובי קבע חדשים.

2.6 מסתור ומפלט במרחב מדבר בנימין בתקופת המקרא

כפי שראינו בפרק הקודם, בו תיארנו את מהלכי הקרב, בעקבות לחצם של הפלשתים את ישראל, נאלצו ישראלים רבים למצוא מקומות מקלט ומפלט מפני הפלשתים: "וְאִישׁ יִשְׂרָאֵל רָאוּ כִּי צָר לוֹ כִּי נִגַּשׁ הָעָם וַיִּתְחַבְּאוּ הָעָם בְּמַעְרוֹת וּבְחַוִּים וּבְסֻלְעִים וּבְצֻרִים וּבְבְרוֹת" (שמואל א' יג, ו). בהמשך תיאור הקרב ישנם עוד שני אזכורים של נושא המפלט והמחבוא: "וַיִּגְלוּ שְׁנֵיהֶם אֶל מַצֵּב פְּלִשְׁתִּים וַיֹּאמְרוּ פְּלִשְׁתִּים הִנֵּה עֹבְרִים יֵצְאִים מִן הַחָרִים אֲשֶׁר הִתְחַבְּאוּ שָׁם" (שם יד, יא), "וְכָל אִישׁ יִשְׂרָאֵל הִמְתַּחֲבְּאִים בְּהַר אֶפְרַיִם שְׁמֵעוּ כִּי נָסוּ פְּלִשְׁתִּים וַיִּדְבְּקוּ גַם הֵמָּה אַחֲרֵיהֶם בְּמַלְחָמָה" (שם, כב).

לנושא המסתור והמפלט בתקופת הברזל, יש הדים רבים במקרא. למעשה, נושא זה לא זכה כלל להתייחסות במחקר הארכיאולוגי. נסקור להלן מבחר אזכורים מקראיים העוסקים במסתור ובמפלט, ולאחר מכן נבחן את הממצא הארכיאולוגי הקיים במרחב מדבר בנימין – המרחב שהיה במרכז העניינים במהלך קרב מכמש.

1.2.6 אזכורים מקראיים העוסקים במסתור ובמפלט

- "וַתֵּזַז יָד מִדָּן עַל יִשְׂרָאֵל מִפְּנֵי מִדְּיָן עָשׂוּ לָהֶם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַמְּנַהְרוֹת אֲשֶׁר בְּהָרִים וְאֵת הַמַּעְרוֹת וְאֵת הַמְּצֻדוֹת" (שו' ו, ב).
- "וַיְהִי אוֹתָם שׁוֹק עַל יַרְךָ מִכָּה גְדוֹלָה וַיֵּרֶד וַיֵּשֶׁב בְּסַעֲיָף סֹלַע עֵיטָם" (שם טו, ח).
- "וַיִּעְלוּ זָפִים אֶל שְׂאוֹל הַגְּבַעְתָּה לֵאמֹר: הֲלוֹא דָוִד מִסְתַּתֵּר עִמָּנוּ בַּמְּצֻדוֹת בְּחַרְשָׁה בְּגִבְעַת הַחֲכִילָה אֲשֶׁר מִימִין הַיְשִׁימוֹן" (שמואל א' כג, יט).
- "וַיָּבֵא אֶל גְּדָרוֹת הַצֵּאן עַל הַדֶּרֶךְ וְשָׁם מָעְרָה וַיָּבֵא שְׂאוֹל לְהַסִּיךָ אֶת רַגְלָיו וְדָוִד וְאַנְשָׁיו בִּירְכַתֵּי הַמַּעְרָה יוֹשְׁבִים" (שם כד, ג).
- "וַיִּלַּךְ דָּוִד מִשָּׁם וַיִּמְלֹט אֶל מַעְרַת עֲדוּלָם" (שם כב, א).
- "וַיִּלָּךְ שְׂאוֹל וְאַנְשָׁיו לְבַקֵּשׁ וַיִּגְדוּ לְדָוִד וַיֵּרֶד הַסֹּלַע וַיֵּשֶׁב בְּמַדְבַּר מְעוֹן וַיִּשְׁמַע שְׂאוֹל וַיִּרְדֹּף אַחֲרָיו דָּוִד מִדְּבַר מְעוֹן... וַיַּעַל דָּוִד מִשָּׁם וַיֵּשֶׁב בַּמְּצֻדוֹת עֵין גְּדִי" (שם יג כה, כט)
- "וְהִוָּה סֹלְעֵי וּמְצוּדוֹתֵי וּמְפֻלְטֵי אֵלֵי צוּרֵי אַחְסָה בַּיָּם מִגְּנֵי וְקָרְן יִשְׁעֵי מִשְׁגְּבֵי" (תה' יח, ג)

- "ובאו במערות צרים ובמחלות עפר מפני פחד יהוה... ביום ההוא ישליך האדם את אלילי כספו ואת אלילי זָהָבו אֲשֶׁר עָשָׂו לוֹ לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְחִפְרָ פְּרוֹת וְלְעֵטְלָפִים לְבוֹא בַּנְקֻרוֹת הַצָּרִים וּבִסְעֵפֵי הַסְּלָעִים מִפְּנֵי פֶחַד יְהוָה" (יש' ב, יט, כא).

לסיכום האזכורים המקראיים, בתקופת המקרא שימשו המערות ביום יום למנוחת עדרים ובעת צרה כמקום מקלט ומפלט. בפסוקים נזכרים הן מערות טבעיות, כדוגמת מערות צורים, נקרות צורים, סעיפי סלעים ששימשו למפלט והן מערות מלאכותיות שנחצבו על ידי אדם ("מפני מדן עשו להם"), כדוגמת מחילות עפר, צריחים ובורות. מיקומם של המערות: בדרך כלל במדבר, בהרים ובמצוקים, רחוק מנקודות היישוב.

2.2.6 מערות טבעיות ומלאכותיות בממצא הארכיאולוגי במרחב מדבר בנימין

במהלך בחינת הממצא הארכיאולוגי נאספו נתונים אודות מערות מפלט ומחילות מסתור הקיימות במרחב מדבר בנימין ודרום מדבר אפרים – המרחב בו התרחשה הלחימה. בבחינה זו נתבסס על נתונים שנאספו במהלך סקר בנימין שנערך בשנות ה-80 על ידי מגן ופינקלשטיין ובסקר ירושלים שנערך בשנות ה-90 על ידי קלונר. בהצגת הנתונים נבחין בין מערות טבעיות ומערות מגורים. יש לציין, כי המערות הטבעיות מצויות באזורים בהם נחשפת תצורת ביענה הבנויה ממסלע גירי קשה (בעיקר באזורי הנחלים) ואילו מערות המגורים מצויות בעיקר באזורים בהם נחשפות תצורות מנוחה ומשאש הבנויה ממסלע קרטוני רך ונוח לחציבה. אך כפי שנראה להלן, מערות מגורים קיימות גם באזורים בהם נחשפת תצורת ביענה.

1.2.2.6 מערות טבעיות

להלן הנתונים אודות מערות טבעיות (תצורת ביענה) בהן נמצאה קראמיקה מתקופת הברזל – במדבר בנימין ובדרום מדבר אפרים.

פינקלשטיין, 1993 (לפי מס' האתרים המופיעים בסקר בנימין):

327 – מערות בשלוחת חלת א-דנביה, במצוק הדרומי של ואדי מכוך = נלקטה קרמיקה של ברזל ב'

363 – מבנה ומערה טבעית גדולה (בית חווה) המצויים מעל המצוק הצפוני של ואדי מכוך = ברזל ב' 87% (מתוך 46 חרסים)

378 - מערת מגורים המצויה בגדה הצפונית של ואדי ווחיתה = רוב הקרמיקה של ברזל ב'

397 – מבנים ומערה טבעית המצויים בגדה הצפונית של היובל הצפוני של ואדי מכוך = 15 חרסים מברזל ב' ואולי אף מן התקופה הביזנטית

449 – ריכוז מערות טבעיות בסמוך מדרום לענתות המקראית (ענתא) = 8 חרסים, רובם מהברזל ב'

493 – חורבה הנקראת 'דיר א-סיד' המצויה כק"מ ממזרח לענתות המקראית (ענתא) = "נלקטה כמות גדולה מאוד של חרסים" מתוכם 70% מהברזל ב'

494 – מערה במצוק הצפוני של נחל אוג כק"מ ממזרח לענתות המקראית (ענתא) = 12% ברזל א', 50% ברזל ב' – האתר מוגדר כריכוז חרסים, אין מבנים, יש מצוק ומספר מערות

531 – מערה טבעית אשר שימשה ככל הנראה לקבורה ומצויה כ-2.5 ק"מ ממזרח לעזמות המקראית (חזמא) = חרס בודד מברזל א'

2.2.2.6 מערות מלאכותיות ("מערות מגורים")

להלן נתונים אודות מערות מגורים וחורבות בהם הוכשרו מערות מגורים בהן נמצאה קראמיקה מתקופת הברזל – בצפון מדבר יהודה, במדבר בנימין ובדרום מדבר אפרים (תצורות מנוחה ומשאש).

פינקלשטיין, 1993 (לפי מס' האתרים המופיעים בסקר בנימין):

248 – שלוש מערות ריבועיות חצובות בסמוך למבנה ומתחם מגודר, בתחומי היישוב מעלה מכמש = ברזל ב' 95% (סה"כ חרסים 56, מהם אחד ברונזה ביניימי ואחד ביזנטי)

443 – מערת מגורים המצויה כק"מ מדרום מזרח להר הזיתים = 50% ברזל ב'

448 – חורבת הארבת עודה המצויה כק"מ מדרום לענתות המקראית (ענתא) = רוב החרסים שנלקטו מהאתר (מבנים ומערות) מהברזל ב' (סה"כ 297 חרסים)

460 – ריכוז מערות (ככל הנראה חצובות) המצויה כ-2 ק"מ ממזרח להר הזיתים = הקרמיקה שנלקטה משוערת לברזל ב'

468 – חורבת לבדה המצויה כק"מ מדרום לענתות המקראית (ענתא), בחורבה מצויים בין השאר מערות = הקרמיקה שנלקטה מהברזל ב' בלבד (סה"כ 39 חרסים)

490 – חורבת זנבה המצויה כ-2 ק"מ מדרום מזרח לענתות המקראית (ענתא) = בחורבה מצויות "מערות, חלקן למגורים וחלקן לבעלי חיים", 60% מהברזל ב' (סה"כ 156 חרסים)

497 – חורבת אל חרבה המצויה כק"מ וחצי ממזרח לעזמות המקראית (חזמא), בחורבה מצויות בין השאר מערות מגורים = נלקטו חרסים רבים מהברזל ב' (סה"כ 160 חרסים)

510 – חורבת אבו מסרח המצויה כק"מ וחצי ממזרח לבחורים-עלמת המקראית (ח' עלמית), בחורבה מצויות בין היתר מערות מגורים, אחת מהן מטויחת = באתר נלקטה מעט קראמיקה מהברזל א' והרוב המוחלט מהברזל ב' (סה"כ 134 חרסים)

535 – חורבה המצויה בתחומי העיר מעלה אדומים, בחורבה שרידי מבנים ומערות = סביב המבנים נלקטה קראמיקה מהברזל ב' בלבד

קלונר, תשס"ב (לפי מס' האתרים המופיעים בסקר ירושלים):

85 – ראס עמר – יחידה חקלאית מגודרת הכוללת: גת, שני בורות מים ומערות חצובות, האתר סמוך לדרך גב ההר = נלקטה בין השאר קראמיקה של הברזל ב'

88 – אתר נחל זמרה – האתר נחפר במהלך שנות ה-80 על ידי אורה יוגב ז"ל ולאחר מכן יצחק מייטליס. במהלך החפירה נחשף בין השאר בית ארבעת מרחבים ובו מערה חצובה לתוכה מוליכות 3 מדרגות. בתוך המערה נתגלו כמה קנקנים פערוריים האופייניים לסוף תקופת הברזל (מייטליס, 1993: 93)

216 – אתר ואדי סלים – מערה שימשה כהגדרת הסוקרים "למגורים או לאחסון" = חרסים מתקופת הברזל נמצאו במערות

2.2.2.6 סיכום

ראינו כי בסקרים הארכיאולוגיים באזור, נמצאו ס"ה 20 מערות בהם נלקטה קראמיקה מתקופת הברזל. מניתוח ראשוני של הקראמיקה, עולה כי חלק גדול מהכלים היה סירי בישול, דבר שיכול להעיד על אופי השימוש במערות. את הממצא הקראמי מתקופת הברזל אנחנו מוצאים הן במערות טבעיות והן במערות מלאכותיות, דבר העולה בקנה אחד עם האזכורים במקרא. מתוך 20 המערות בהם נמצאה קראמיקה ברזלית, 8 מהן הינן מערות טבעיות, המצויות בעיקר באזורי המצוקים של הנחלים הגדולים (מכוך, ווחיתה, אוג), אזורים בהם נחשפת תצורת ביענה. מערות אלו היו רחוקות מיישובי הקבע ושימשו כמקום מקלט לנמלטים מהיישובים. 12 המערות הנוספות, הינן מערות שנחצבו בידי אדם, בהם מערות שנחצבו מלכתחילה לשמש לצרכי שהייה ומגורים, אך גם מערות טבעיות שהורחבו בצורה מלאכותית לצרכים אלו. המערות המלאכותיות מצויות בעיקר באזורי יישוב הקבע, בהם נחשפות תצורות מנוחה ומשאש. כמובן שקשה לקשור באופן מובהק את כל המערות החצובות לנושא המסתור והמפלט אך סביר להניח שלפחות בחלק מהמקרים היה קשר כזה.

6. סיכום ומסקנות

כפי שראינו בעבודה זו, קרב מכמש ללא ספק הקרב המפורט ביותר במקרא. על פני שני פרקים במקרא, מתוארים בצורה מפורטת מהלכיהם השונים של צבאות ישראל ופלשת. אחד הדברים המפתיעים ביותר בקרב מכמש היא מידת יכולת הבנת התרחשות האירועים בשטח. על כן, הרקע הגיאוגרפי חשוב ביותר ומשמש כלי עזר חשוב בהבנת תמונת המצב לאורך השלבים השונים בקרב. קשה להתעלם מההתאמה הכמעט מושלמת של התיאור המקראי למבנה הגיאוגרפי של המרחב בו התרחש הקרב. כפי שראינו בסקירת מהלך הקרב, תרגום השבעים, מהווה לעיתים גרסה הנראית מתאימה יותר. בחינת הממצא הארכיאולוגי, לצורך קבלת תמונה שלמה יותר של הקרב היא דבר קשה. אך כפי שראינו במהלך העבודה, ניתוח הממצא בחורבת א-דוארה ובחינת נושא המסתור והמפלט במרחב הנידון תקופת המקרא, שפכו אור מכיוונים נוספים, על מידת המהימנות ההיסטורית של התיאור המקראי.

לסיכום אומר שנהייתי מאד לכתוב ולעסוק בניתוח הקרב הזה. אני חושב שזהו קרב מפתח בהבנת אופיו ומרכיביו של 'הקרב הקדום' המקראי.

7. ביבליוגראפיה

אהרוני י', 1964;

אטלס כרטא לתקופת המקרא. ירושלים.

אילן צ', תש"ל;

"מדבר שומרון", **טבע וארץ**, יב, עמ' 229-233.

אילן צ' ודינור א', תשמ"ז;

"גבעית ישוב קדום בספר מדבר שומרון", בתוך: זאב ח. ארליך (עורך), **שומרון ובנימין**, כרך ראשון, עפרה, עמ' 114-130.

אליצור י', 1992;

"דרך אלכסונית מירושלים למעברות אדם בתקופת המקרא", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, הכנס השני, קדומים – אריאל, עמ' 111-124.

אליצור י', תשמ"ה;

"שרידי דרך מלך ישראלית בין גבע למכמש", בתוך: זאב ח. ארליך (עורך), **"לפני אפרים בנימין ומנשה..."** – קובץ מחקרים בגיאוגרפיה-היסטורית, ירושלים, עמ' 71-76.

אליצור י', תשמ"ה;

"התפיסה הטריטוריאלית בכפר הערבי ובגיאוגרפיה המקראית", בתוך: זאב ח. ארליך (עורך), **"לפני אפרים בנימין ומנשה..."** – קובץ מחקרים בגיאוגרפיה-היסטורית, ירושלים, עמ' 11-17.

ארליך ז"ח, תשמ"ה;

"ארץ ימיני", בתוך: זאב ח. ארליך (עורך), **"לפני אפרים בנימין ומנשה..."** – קובץ מחקרים בגיאוגרפיה-היסטורית, ירושלים, עמ' 47-53.

גרינץ י"מ, תש"ז;

"העי אשר עם בית און", בתוך: **סיני**, כא, עמ' ריט-רכח.

גרסיאל מ', תש"ם;

"קרב מכמש – עיון היסטורי וספרותי", בתוך: א' סימון ומ' גושן-גוטשטיין (עורכים), **עיוני מקרא ופרשנות – מנחות זיכרון לאריה טוויג**, רמת גן, עמ' 15-50.

דותן ט', תשכ"ז;

הפלשתים ותרבותם החומרית, ירושלים, עמ' 40, 44.

- הראל מ', 1980;
- מסעות ומערכות בימי קדם**, ירושלים, עמ' 69-91.
- הראל מ', 1993;
- "רכב ישראל ופרשיו", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, הכנס השלישי, קדומים – אריאל, עמ' 32.
- זיו י', 1991;
- יום מכמס – "מלחמת השחרור" בימי שאול ויונתן, בתוך: זאב ח. ארליך (עורך), **שומרון ובנימין**, כרך שני, ירושלים, עמ' 62-93.
- ידין י', 1963;
- תורת המלחמה בארצות המקרא**, רמת גן, עמ' 218-228.
- לונץ א"מ, 1979;
- מורה דרך בארץ ישראל**, ירושלים, עמ' 207.
- מזר ב', 1973;
- "עלייתם של הפלשתים", בתוך: י' ליוור (עורך), **היסטוריה צבאית של ארץ ישראל בימי המקרא**, תל אביב, עמ' 124-131.
- מזר ע', עמית ד' ואילן צ', תשמ"ד;
- "דרך הגבול" שבין מכמש ליריחו וחפירות חורבת שילחה", בתוך: **ארץ ישראל**, י"ז, ירושלים, עמ' 236-250.
- מייטליס י', 1993;
- "החצר בנחל זמרי – למערך שימושי הקרקע באזור ירושלים בסוף ימי הבית הראשון", בתוך: זאב ח. ארליך (עורך), **שומרון ובנימין**, כרך שלישי, ירושלים, עמ' 91-99.
- מרקוס מ', 1991;
- הרי בית אל** (חבל בנימין), סקר נוף ומסלולי טיול, ירושלים, עמ' 37-40.
- עמית ד', אילן צ' ומזר ב', תשמ"ג;
- "הדרכים מהר בית אל ליריחו", **קרדום**, 28-30, עמ' 225-230.
- פינקלשטיין י', 1992;
- "חורבת א-דוארה", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, 1, ירושלים, עמ' 384-386.

- פינקלשטיין י', תשמ"ח;
"ח'רבת א-דוארה – יישוב מבוצר מראשית תקופת המלוכה בספר המדבר של בנימין",
קדמוניות, 81-82, ירושלים, עמ' 6-10.
- פלדשטיין א', 1993;
"מגרון וקרוב מכמש", בתוך: זאב ח. ארליך (עורך), **שומרון ובנימין**, כרך ג, ירושלים, עמ' 83-88.
- פרס י', 1952;
ארץ ישראל – אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, כרך שלישי, עמ' 530.
- קלאי ז', 1973;
"מלחמותיו של שאול", בתוך: י' ליוור (עורך), **היסטוריה צבאית של ארץ ישראל בימי המקרא**, תל אביב, עמ' 132-145.
- קלאי ז', תשכ"ז;
נחלות שבטי ישראל – מחקר בגיאוגרפיה היסטורית של המקרא, ירושלים.
- קלאי ז', 1970;
"מכמש", **אנציקלופדיה מקראית**, ירושלים, עמ' 962.
- רול י', תשל"ו;
"מערך הדרכים הרומיות בארץ ישראל", **קדמוניות**, ט, עמ' 38-50.
- רול י', 1987;
"דרכי התחבורה מיפו לירושלים בתקופה הרומית – ביזאנטית", בתוך: א' שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי**, ב, עמ' 120-128.
- ריקלין ש', 1995;
"הצעה חדשה לזיהוי העי בסמוך למעלה מכמש", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, הכנס החמישי, קדומים – אריאל, עמ' 27-33.
- שיאון ע', תש"ס;
"תפרוסת היישוב במרכז הרי שומרון בתקופה הביזאנטית" – חיבור לשם קבלת תואר **דוקטור לפילוסופיה**, ירושלים, עמ' 22.
- שכנאי ע', 2000;
מפה גיאולוגית של ישראל, 1:50,000, גליון IV-8 (רמאללה), המכון הגיאולוגי, ירושלים.

Alt, D.A., 1926;

"Das Institut im Jahre 1926", *PJB*, pp.5-28

Dalman, 1916;

"Palastinische Wege und die Bedrohung, Jerusalems nach Jesaja 10", *PJB*,
(1916), pp. 37-57.